

קדיש'תומה

אחת מתוצאותיו הברוכות של החינוך היהודי המועשר לנשים בשני הדורות האחרונים היא מעורבותן המוגברת בתפילה בציבור ובפעילות השוטפת של בית הכנסת. תופעה חדשה זו הולידה בדיקה בריאה של מצב חדש זה, ועמה "קיצור שולחן ערוך לנשים". לפיכך, לא היה זה מפתיע כאשר הועלתה לדיון לאחרונה סוגיית אמירת קדיש על-ידי נשים אבלות.

א. שייכות האשה לקדיש

מקור הקדיש כתפילת האבל מעורפל קמעה. הגם שהתפילה משבחת את ה' מבלי להזכיר כלל את הנפטר ובלתי-מובנת למי שאינו מבין ארמית, חשיבותה עבור האבלים ברורה ואינה דורשת כל הסבר. אין ספק כי לאמירת קדיש יש משמעות אף לאותם אנשים הרחוקים ממחויבות הלכתית. תחושת החובה לכבד את המת על-ידי אמירת תפילה זו רווחת אף בקרב אבלים שאינם שותפים לאמונה הדתית, לפיה אמירת קדיש מביאה תועלת לנפטר. אין פלא, אפוא, שלבותריהן של בנות שאיבדו הורה נמשכים לומר קדיש עם אחיהן. ובמיוחד עולה הבעיה כאשר אין לנפטר בנים כי אם בנות. ככלות הכל, תגובתן הפסיכולוגית של הנשים למוות זהה לזו של גברים. כדי להיענות לצורכי נשים אלו, דרוש דיון כן בהלכה הכתובה וברוחה, יחד עם הבנה רגישה של הצרכים האנושיים המעורבים בעניין.

לכאורה, הסיבה שעומדת מאחורי התפתחות הקדיש כחובתו של האבל מחזקת את הגישה המתירה אמירת קדיש על-ידי נשים. במקור, כותב הרב נפתלי צבי רות, האבל הביא ישועה לנפטר בזה שהוא גרם לקהל לשבח את ה' כתגובה לאמירתו "ברכו" כשעבר לפני התיבה כחזן:

יתום גדול שאינו בור ועם הארץ וראוי לעבור לפני התיבה, יש לו הזדמנויות שונות ורבות לומר ברכו, לזכות נשמת קרובו המת, הן בעברו לפני התיבה והן בעלייתו לתורה; ואף אם ירצה לומר קדיש, גם לזה ניתנה לו האפשרות בעת שעובר לפני התיבה. ברם, מה יעשה יתום קטן שאינו רשאי לעבור לפני התיבה? אמן יש"ר אינו יכול לומר כלל, ואף לברכו אין לו הזדמנות אלא בעלייתו לתורה בשבת. ולכן דווקא, כדי לתת אפשרות גם ליתומים קטנים, או לגדולים עמי הארץ שאינם ראויים לעבור לפני התיבה, לזכות את נשמות קרוביהם שמתו, תקנו הקדמונים כי אותם שאינם ראויים לעבור לפני התיבה, יאמרו קדיש אחר מזמורי תהילים וכדומה מחוץ לסדר התפלה. והקדיש הזה דווקא שהוא מחוץ לסדר התפלה, הוא הנקרא בשם קדיש יתום. זו היא התהוותו של קדיש יתום¹.

ניתן בקלות להרחיב הסבר זה כך שיתייחס גם לנשים שגם הן, בדומה ל"קטן", אינן יכולות לשמש כשליחות ציבור או להיכלל במניין הדרוש לאמירת קדיש. טענה זו חזקה אף יותר כאשר אנו מבינים שלגרום לאמירת "יהא שמא רבה" בתשובה לקדיש האבל היא צורה של קידוש השם - מצוה שנשים מחויבות בה כגברים.

ב. דעת הפוסקים בדורות הקודמים

למעשה, התשובה שמשמשת כמקור העיקרי נגד אמירת קדיש על ידי נשים היא זו שנותנת את הטענה העיקרית להתרתה. וכך נכתב בשו"ת חוות יאיר (סי' רכב):

דבר זר נעשה באמסטרדם ומפורסם שם. שאחד נעדר בלי בן וציווה לפני פטירתו שילמדו עשרה כל יום תוך י"ב חודש בביתו בשכרם ואחר הלימוד תאמר הבת קדיש, ולא מיחו בידה חכמי הקהילה והפרנסים. ואף כי אין ראייה לסתור הדבר, כי גם אשה מצווה על קידוש השם, גם יש מנין זכרים מקרי בני ישראל, ואף כי מעשה דר"ע שממנו מקור אמירת יתומים קדיש בבן זכר היה - מ"מ יש סברא דגם בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו היא.

אולם במסקנתו הסופית, לא התיר החוות יאיר לבת לומר קדיש, וטעמו: מ"מ יש לחוש שעל ידי כך יחלשו כוח המנהגים של בני ישראל שג"כ תורה הם, ויהיה כל אחד בונה במה לעצמו.

חשוב להיות מודעים לניסיון המכוון שנעשה להפריד בין אחריותו החברתית של הפוסק לבין נאמנותו להיגיון ההלכתי. אין פה ניסיון כלשהו לומר שההלכה אוסרת אמירת קדיש על ידי נשים. ההפך הוא הנכון - בעל החוות יאיר פוסק שעל אף שהעניין מותר לכאורה,

1. הרב נפתלי צבי רות, "זאכרה והפטרה וקדיש יתום" (תלפיות 4-2:7, תשרי תשכ"א [1961], עמ' 375-376).

עליו לאסור זאת בשל האיום שפסיקה כזו מטילה על המרקם החברתי. החלטה כזו, כמובן, מטבעה תופסת רק בקהילה מסוימת בזמן מסוים. כך למשל, היבאר היטבי (אורח חיים סי' קלג ס"ק ה) מגיע למסקנה אחרת: ובתשובת כנסת יחזקאל² כתב דדוקא בן הבן אבל בן הבת לא יאמר קדיש וכ"ש לבת אין לה קדיש כלל בבהכ"נ. ואם רוצים לעשות לה מנין, רשות בידם. עיי"ש סוף חלק יו"ד.

ברוח דומה כותב הישערי תשובה (שם, ס"ק ה):

ועיין בשבות יעקב ח"ב סימן כ"ג [צ"ל צ"ג] שאם אין לו בן רק בת לא תאמר קדיש רק בביתה.

ישנו היגיון פשוט המסביר מדוע מותר לערוך מניין נפרד למרות העובדה ש"לבית אין לה קדיש כלל בבית הכנסת". אופיו הבסיסי של האיסור לומר קדיש בתוך בית הכנסת לא יכול היה להיות קשור ל"קול באשה", או לעובדה שנשים אינן יכולות להיכלל במנין הדרוש לאמירת קדיש, כיון שהיגיון זה חל גם על מניין פרטי הנאסף בהיתר, כדי שהאבלה תוכל לומר קדיש בעצמה. הסיבה מתבררת כאשר אנו מבינים שתשובתו של היכנסת יחזקאל, שעסקה בשאלה למי יש עדיפות באמירת קדיש בבית הכנסת, היתה מבוססת על הנחה שונה משלנו באשר לנוהלי בית הכנסת. ברוב בתי הכנסת בימינו, כל האבלים אומרים קדיש יחדיו, אולם על-פי המנהג המקורי היה הקדיש נאמר על-ידי אבל אחד בלבד; וכאשר שני אנשים תבעו זכות זו, התעוררה שאלה למי מביניהם יש עדיפות. נראה כי היכנסת יחזקאל סובר שהואיל ואשה אינה משתתפת בפעילות בית הכנסת, היא אינה יכולה להפקיע את מקומו של גבר הרוצה לומר קדיש. ואכן בעל 'באר היטבי' אינו רואה סיבה להשתמש בטענה זו גם במקרה של מניין פרטי.

פסיקה זו מעניינת עוד יותר לאור העובדה שבתשובת היכנסת יחזקאל שמצטט היבאר היטבי, נאמר במפורש ש"אבל אם יש לו בת אינה אומרת קדיש כמש"כ חוות יאיר סי' רכ"ו [צ"ל רכ"ב] שאין אומר קדיש שום נקבה".

נראה כי היבאר היטבי סבר שהיכנסת יחזקאל הסכים כי מן הדין, יש לאשה הזכות לומר קדיש בבית, אך ראוי שלא תממש זכות זו, בשל ההסתייגות שהביע חוות יאיר. היבאר היטבי חש עצמו מחויב להלכה ולא ל"הצעת התנהגות".

אם הצורך במנין מיוחד עבור הבת נובע מכך שאין לה זכות להפקיע את מקומו של גבר שזכותו לומר קדיש בבית הכנסת, הרי מכאן משתמע שבבתי הכנסת שלנו, בהם כל האבלים אומרים קדיש יחד בלי להפקיע מקומו של אף אדם, תוכל אף אשה לומר קדיש. אין סיבה

2. שו"ת כנסת יחזקאל (מאת הרב יחזקאל קצנלבוגן, סוף יו"ד).

לאסור את הדבר אף אם היא היחידה האומרת קדיש, כשם שבמניינים הפרטיים שנקבעו עבור נשים אבלות, שהותרו על-ידי פוסקים רבים, האשה היתה היחידה שאמרה קדיש. הסתייגויות כלשהן הנוגעות לקול באשה, צניעות וכו', היו צריכות לחול באותה מידה על המנין הפרטי כמו על זה של בית הכנסת.

ג. הפסיקה והמנהג בדורות האחרונים

סוגייה זו, של אמירת קדיש על-ידי אשה, עלתה לפני כ-30 שנה במנין של אחד מסניפי "יבנה", הארגון הלאומי של הסטודנטים היהודים הדתיים בארה"ב. ביקשתי באותה תקופה מאחד ממנהיגי הסטודנטים של "יבנה", שלמד באותו זמן עם הרב יוסף דוב סולוביצ'יק, להציג את השאלה הזו בפני הגרי"ד. הרב עזרא ביק (כעת ר"מ בשיבת הר עציון) השיב: שוחחתי עם הרב בנוגע לשאלה שהצגת על אמירת קדיש על-ידי אשה. הוא סיפר לי שהוא זוכר מקרה שהיה בוילנא ב"קלויז הגאון" - לא בדיוק בית כנסת דתי מודרני - כשאשה נכנסה לחלק האחורי של בית הכנסת (לא היתה עזרת נשים) ואמרה קדיש לאחר תפילת ערבית. שאלתי אותו האם זה משנה אם מישהו אומר קדיש יחד אתה או לא, והוא השיב שאינו רואה בעיות כלשהן בשני המקרים - זה בסדר גמור. במקרה, כשחקרתי בנושא, נתקלתי במספר אנשים שזכרו מקרים דומים מאירופה, ביניהם אבי (במנין של סבי, שהיה רב העיירה)³.

גם הרב משה פיינשטיין העיר כי "בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה ענייה לבית המדרש לקבל צדקה, או אבלה לומר קדיש"⁴.

אכן ישנם אנשים רבים הזוכרים מקרים כאלו מליטא שלפני המלחמה. למשל, הרב פנחס זליג פראג, גבאי "מנין מיר" (בית כנסת מפורסם בברוקלין שנוסד על-ידי תלמידי ישיבת מיר לשעבר, אשר היגרו לארצות-הברית לאחר מלחמת העולם השנייה דרך שנחאז), סיפר לי שאחד מבני הקהילה, הרב משה מערוך, אשר נולד וגדל בוילנא ולמד בישיבת מיר, זכר שכאשר נפטר בן-דודו והותיר בת בוגרת בלבד, ולא בנים, הרב חיים עוזר גרודזינסקי התיר לה לומר קדיש באופן יומיומי בבית הכנסת; אדם אחר זכר כי היחפץ חיים פסק באופן דומה.

פרופ' יפה אליאך סיפרה לי אודות מקרים דומים עליהם שמעה במהלך עבודת מחקרה על שטעטל אייששוק⁵. הרבנית ציפורה האטנר קרביץ, אשת הרב יוסף קרביץ, סיפרה לפרופ'

3. הרב חיים יחיאל ביק היה הרב במדז'יבוש שבאוקראינה.

4. שו"ת אגרות משה (או"ח חלק ה, סי' יב, עמ' כ).

5. ההיסטוריה של שטעטל אייששטוק, כפי שנכתבה על-ידי פרופ' אליאך, פורסמה תחת הכותרת "There Was Once a World" (Little-Brown). אוסף התצלומים שלה, המציג את תושבי העיירה אייששטוק, הינו חלק מהתערוכה הקבועה במוזיאון השואה הלאומי בווינגטון DC.

אליאך שבשנת תרצ"ה, בהיותה בת 14, אחיה היו מחוץ לעיירה בעת שנפטר אביה, הרב מנחם האטנר, דיין העיירה. היא אמרה קדיש מעל קברו, והוסיפה לומר קדיש הן בבית המדרש החדש של העיירה והן בשטיבל, עד לחזרת אחיה. היא זכרה כי באותה עת אמרה קדיש בשטיבל גם גיטל גורדון, שהיתה אז בת 18. אדם אחר מהעיירה זכר כי בזמן אמירת הקדיש, חבשו הבנות לראשיהן כובעי 'ברט' ועמדו בעזרת הגברים, בשורה הראשונה לימין העמוד.

נוהג זה מצא את דרכו לאמריקה. במאמרו על בית כנסת אורתודוכסי בניו-בדפורד, מסצ'וסטס בראשית המאה ה-20 למנינם, העיר שניידר: "על-אף ההפרדה הברורה בין הגברים לנשים, בחורה צעירה, אולי בת 16, היתה נכנסת לעזרת הגברים כדי לומר קדיש על אחד מהוריה. מעולם לא נשמעה התנגדות או אף הערה כלשהי"⁶.

גם הרב יוסף אליהו הנקין זכר שבצעירותו אמרו נשים צעירות קדיש⁷. הוא גם התיר לנשים לומר קדיש בבית הכנסת, בתנאי שתישארנה בעזרת הנשים⁸. הוא ציין כי בעבר, כשהקדיש נאמר על-ידי אדם אחד בלבד, האבל היה עומד בקדמת בית הכנסת, דבר שאינו הולם לאשה. אולם כיום, הוא ממשיך, כאשר כולם אומרים יחד קדיש במקומותיהם, גם לאשה מותר לומר קדיש.

גם הגריייד התעקש על כך שהאשה תישאר בעזרת הנשים. באותה התקופה, שאלתי את הרב יעקב בלידשטיין (אז יועץ לסטודנטים ב"יבנה" וכיום פרופסור באוניברסיטת בן גוריון) לדעתו בנושא, והוא כתב לי:

ענין הקדיש הוא כדלהלן. נשאלתי לגבי ענין זה בשנה שעברה, וכאשר חקרתי בנושא, לא מצאתי שום סיבה לאסור זאת מעבר ל"מדיניות כללית". דיברתי עם ר' אהרן ליכטנשטיין (אז ראש כולל בישיבה יוניברסיטי וכיום ראש ישיבת הר עציון), שהגיב באופן דומה ואמר כי יציג את השאלה לרב [הרב יוסף דוב סלוביצי'ק, חותנו], ואכן עשה זאת בזמן שהמתנתי לו בטלפון. [הרב ליכטנשטיין] הציג בפניו את השאלה, ואז נאמר לו לשאול אותי האם הנערה נמצאת באותו זמן בעזרת הנשים. אני, כמוכן, השבתי בחיוב, ואז אמר הרב שוודאי שמותר לה לומר קדיש.

6. הרמן אליוט שניידר, "The American Synagogue World of Yesterday, 1901-1925", American Jewish Archives, 42:1, אביב/קיץ 1990, עמ' 72.
7. הרב יוסף אליהו הנקין, ספר תשובות איברא, כרך 2 (ניו יורק: עזרת תורה, 1989), "אמירת קדיש על-ידי הבת", סי' ד' (2), עמ' ו.
8. שם, סי' ד(1), עמ' ג-ה. (זוהי הדפסה חוזרת של מאמרו בשם זהה שהופיע ב'הפרדס', 38:6, עמ' 5-6. תלמידו ונכדו של הרב הנקין, הרב יהודה הרצל הנקין, פרסם דיון והסבר מקיפים להחלטה זו במאמרו "אמירת קדיש על-ידי אשה וצירוף למניין מעזרת נשים" (הדרום, מס' 54, סיון תשמ"ה, עמ' 34-48; הודפס בשנית בשו"ת בני בנים, ח"ב, סי' ו, עמ' כג-ל).

בעוד פוסקים אירופאים לא תמיד דרשו זאת, נראה כי הפוסקים האמריקאים הקפידו לדרוש שהנשים תשארנה בעזרת הנשים, מכיוון שהם חששו מתופעת הישיבה המעורבת שפשטה באותה עת בבתי כנסת רבים בארצות הברית. דעתו של הרב הנקין, המתירה לאשה לומר קדיש בבית הכנסת, נראית לכאורה כדעה מרחיקת לכת בקולתה; אולם למעשה, זוהי עמדה **שמרנית** הדורשת, בניגוד למספר מנהגים רווחים, כי האשה לא תכנס לעזרת הגברים כדי לומר קדיש.

הרב חיים דוד הלוי מקבל את ההיגיון העומד מאחורי ההיתר לאמירת קדיש על-ידי נשים, אולם נמנע מלתת היתר גורף לעשות זאת. וכך הוא כותב (שו"ת 'עשה לך רבי' ח"ה סי' לג): והטעם פשוט ביותר [שאשה לא אומרת קדיש בבית הכנסת] שלא יתכן לעסוק בדברי קדושה ובמקום קדוש בצורה ובדרך העלולים לגרום הרהור עבירה אפילו קל שבקלים. ובבית הכנסת מצויים כל מיני אדם כמובן מאליו.

ומטעם זה לא התרתי בנדון דידן לבת לומר קדיש בבית הקברות, כי גם שם מצויים אנשים רבים ואין זה מדרך הצניעות. וגם בבית לא התרתי אלא במנין של חוג בני המשפחה בלבד, ולא בשעה שבאים רבים להתפלל בצבור כנהוג בבתי אבלים, שאז חזר החשש כמו בבית הכנסת, ואין מצוה באה בעבירה... ולכן הגבלתי ההיתר למנין של חוג המשפחה בלבד.

יתכן אמנם כי ישנם ציבורים בהם הופעתה של אשה לאמירת קדיש עלולה לעורר הרהורים בלתי-ראויים. אולם, בעבור רוב בני דורנו, הערת הרב עובדיה יוסף בהתירו לנשים לברך ברכת "הגומל" בבית הכנסת, היא הקרובה יותר ללבנו (שו"ת יחווה דעת ח"ד סי' טו):

ואני אומר שאין יצר הרע מצוי לשעה קלה כזאת... ובפרט בזמן הזה שהנשים רגילות לצאת לשוק בין האנשים... במקום השראת שכונה לא חששו חכמים להרהור.

עמדה האוסרת לחלוטין את העניין ננקטת על-ידי הרב שלמה הלוי וורמן (שארית יוסף ח"ב עמ' רצט). הוא מצטט את עמדתו של הרב הנקין אולם אינו מסוגל להשלים עימה. וכך הוא כותב:

ובר מן דין, אף שעפר אני תחת כפות רגליו של הגרי"א זצוק"ל, מ"מ לענ"ד חושש אני שאם נתיר אמירת קדיש של בנות כפי הוראתו של הגרי"א שוב מתבוללי זמננו (שכל כוונתם לחדש תורה חדשה ולשנות את המקובל ח"ו ומחפשים בנרות אילן גדול לתלות עליו בוקי סריקי) ילמדו מזה לצרף אשה לכל דבר שבקדושה ויאמרו כבר התירו פרושים את הדבר.

לאחר מכן הוא מצטט מספר פוסקים אשר מסכימים לדעתו לפיה אין להתיר לבנות לומר קדיש כלל.

לפנינו כאן החלטה כנה וגלויה מטעמי מדיניות ציבורית. לא נעשה שום ניסיון להתעלם מהנימוק האובייקטיבי המתיר אמירת קדיש על-ידי אשה. למרות זאת, לדעת פוסק זה,

על כף המאזניים נמצא יותר מאשר רגישות אישית או ניתוח הלכתי הגיוני בלבד. חיזוק שלמותה של המערכת ההלכתית דורש אסטרטגיות מסוימות. איסור אמירת קדיש על-ידי בנות הוא אך אחת מהן.

גישה דומה נוקט הרב ישראל מאיר לאו (שו"ת יחל ישראל ח"ב סי' צ):

ולהלכה נראה שאין לסמוך על היתרו של הגר"א הנקין, ובמיוחד בימינו יש לחשוש לסברת החוות-יאיר והמשנת-בנימין שעלולים לבוא מתקנים למיניהם וילמדו מכאן להתיר לנשים לעבור לפני התיבה ועלולה לצאת תקלה מתחת ידינו, על כן אין להתיר לנשים לומר קדיש בכל אופן.

תחושתנו היא שאסטרטגיה כזאת - אשר ניתן להשתמש בה כנגד כל היתר, כמעט בכל אחד מתחומי החיים המודרניים - הינה מוטעית, כיון שאיסור המותר רק יעודד אחרים להתיר את האסור. כמובן, יש להעריך את הדיבור הגלוי שבהצגת עמדה זו.

ד. הגישה החינוכית

גישה זו, נפוצה ככל שתהיה, יכולה להוות דוגמא קלאסית לאסטרטגיה הנדחית על-ידי רבים. בעודנה תופסת בעמדה המחמירה ביותר, היא מבקשת מהציבור שומר ההלכה לדחות ככל הניתן נסיונות של ההלכה להתאים את עצמה לנורמות בחברה הכללית. רבים יראו עמדה זו כבלתי מתקבלת על הדעת; אולם קבוצת היסוד המקבלת אותה תוכל לשמור על נאמנות יציבה למערכת ולמוביליה. אלו שאינם מסוגלים לקבל עמדות כה מחמירות עשויים "ליפול בצדי הדרך". לעומת זאת, אלו הממשיכים בדרך זו טוענים שהקהילה ההלכתית תתחזק בזכותה. (בעוד הגישה זרה ואינה מתקבלת על הדעת בעבורנו, חשוב להדגיש כי העמדה הנגדית, המחפשת כל היתר אפשרי במקום כל חומרה אפשרית, הינה כמובן חסרת יושר אינטלקטואלי ובלתי מתקבלת על הדעת באותה מידה). כמובן, לא כל הפוסקים המודרניים נוקטים עמדה כזו. מתוך הכרה בכך שאיסור המותר עלול להוביל להתרת האסור, כותב הרב אהרן סלוביצי'ק (בספרו: 'עוד ישראל יוסף בני חי', סי' לב, עמ' ק):

ונראה עכשיו, שכמה נשים ואנשים מישראל לוחמים בעד שווי הנשים לעומת האנשים ביחס עם עליות בשביל הנשים, א"כ אם הרבנים החרדים ימנעו אשה מלומר קדיש במקום שישנה אפשרות שע"י זה תתרבה ההשפעה של הרבנים השמרניים [הקונסרבטיביים] והריפורמים, אז אסור למנוע בת מלומר קדיש. אמונתה היא שזוהי המדיניות שצריכה להנחות אותנו בהתייחסות לנושא זה.⁹

9. חלק מחומר זה נכלל כבר בספרו של המחבר *Women, Jewish Law and Modernity*. תורגם לעברית על-ידי נעמי קריגר.